

הארבה למינו

מאת

אלקנה ביליק

הארבה שהיה פוקד את אדמת ישראל עד הדור האחרון במחזוריות מסוימת¹ נזכר בתורה ובנ"ך יותר מחמשים פעם והוא מופיע בכתבי הקודש בחמשה עשר שמות וכינויים, מהם גם מפוקפקים מאד.² השם הרווח ביותר הוא הארבה המורה כפי הנראה על חרק שהגיע לגמר התפתחותו וגם על המין בכלל. השמות ילק, חסיל וגזם הנזכרים במקובץ — יחד עם הארבה בספר יואל א' ד — ובנפרד גם בספרים אחרים, מורים לדעת קצת חכמים על ארבעה מחנות מעופפים של מין הארבה שבאו תכופים בזה אחר זה. אכן, החוקר אהרונזי השכיל להסביר³ כי שמות אלה מציינים דרגות התפתחות שונות של המשחית, החל מהיבקעו מהביצה הזעירה ועד הצמיחו כנפי תעופה.⁴ מסתבר כי השמות סלעם, חרגל, חגב⁵ מורים על מינים שונים בני סדרת מיישירי הכנפים, או חגבניים (Orthoptera) שהתורה התירה את אכילתם, נוסף על הארבה למינו.⁶ המובא אף הוא באותו פסוק (ויקרא י"א, כב). מאידך, ספק רב אם הצלצל (דברים כ"ח, מב), החגמל (תהלים ע"ח, מז) ובמיוחד הלקש וגזי המלך (עמוס ז', א) מראים על מיני ארבה או על שלבי גידולו כפי שחוקרים ופרשנים אחדים דימו ומדמים זה בכה וזה בכה.⁷ ייתכן, כי ריבוי השמות — על אלה שהזכרנו נוסף: גבים (ישעיהו

1. בדור האחרון גברה המלחמה בארבה בעולם ותוך כדי כך נמנעה את גישת מחנותיו גם אל גבולות ארצנו.
2. פרופ' ש. ב. בורנהיימר השמיענו, כי בין אחינו יוצאי תימן יש הסוברים שהשליש שבספורים על יציאת מצרים הוא הארבה (אנציקלופדיה עברית כרך ה', ערך "ארבה"). זיהוי זה אינו מגיע אף לדרגת ספקספיקא ולא כללנו את השליו ברשימת חמשה עשר השמות הנ"ל.
3. י. אהרונזי, הארבה, יפו תר"פ.
4. הילק הוא הזחל הזעיר הבוקע מן הביצה, לכשיגדל קצת ייקרא חסיל, לאחר מכן יעבר לדרגת גזם ולכשיגיע לגמר התפתחותו יכונה ארבה. ויש המשנים את הסדר כיוון שבספר נחום כתוב ילק פשט ויעף (ג', טז).
5. זואולוגים מכנים בשם חגבניים סדרה שלמה הכוללת גם משפחת תיקנים, גמלי-שלמה, צרצרים, ערצבים ועוד, את הארבה *schistocerca gregaria* ישייכו למשפחת החגבנים.
6. באכדית אָרְבָּה, באוגריתית ארב. *schistocerca gregaria* ישייכו למשפחת החגבנים.
7. פלמוני כתב: לפי דעת טורסיני גם השם לקש והצירוף גזי המלך שבעמוס ז', א — אף הם שמות למיני ארבה (אנציקלופדיה מקראית, ערך "ארבה"). אכן, לזיהוי הלקש כמין ארבה מקורות קדומים יותר: השבעים תרגמו: לקש *prothlos* שהוא גם תרגומו של הילק בספרים יואל ונחום.

ל"ג, ד). גוב גובי (נחום ג', יז), אכל (מלאכי ג', א), צפוני (יואל ב', כ) — מקורו במורא הגדול, שמויק קטן זה היה מפיל על הכורם והיגוב בעוצמתו, כי רבה⁸. בדומה לכך יבונה גם האריה, "מלך החיות" בשמות רבים; לדברי ר' יוחנן ששה: ארי, כפיר, לביא, ליש, שקל, שחץ (סנהדרין צ"ה, ע"ב), ואילו לדברי ר' לוי יש להוסיף שם שביעי המובא אף הוא במקרא: גור (ילקוט שמעוני ב' תתקנ"ט). אגב, גם "שיני" הארבה נמשלו לשיני האריה ולמתלעות הליביא (יואל א', ו).

הסיפור על הארבה, שבו הכה ה' את מצרים, ידוע לכל, סיפור זה, המובא בפרשת בא (שמות י', א—כ) מצטיין בפשטותו ובדייקנות תיאורו (רוח קדים, ממזרח לאו דוקא, כי אם רוח עזה!) והמתחות שבתיאור מגעת לשיאה בדברי פרעה אל משה ואהרן: "והעתירו לה' אלהיכם ויסר מעלי רק את המות הזה (שם י', יז). מכת הארבה במצרים נזכרת בשניה ובשלישית בספר תהלים ע"ה, מז (ואולי גם בפסוק מז: ושקמתם בחנמל⁹; שם ק"ה, לד—לה). תיאור פלישתו של הארבה וגלגוליו השונים שבספר יואל מצטיין בציוריותו ובחיותו. כל מי שירצה למסור את תוכן התיאור בשינוי סגנון וצורה, יתן טעם לפגם, והרציה להתבשם משגב הדברים ומהודם, יקרא את הפרקים כמות שהם¹⁰. הנביא מציג את הארבה כמבשר יום ה', הוא יום הדין (ב', א), והקורא את העם לצום, לתפילה ולתשובה. הארבה נמשל בפי יואל לאש אוכלת: "כגן עדן הארץ לפניו ואחריו מדבר שממה" (ב', ג). חברי הנביא: "כמראה סוסים מראהו" (ב', ד) אינם מליצה בלבד כי אמנם יש חגב שראשו המוארך ידמה במידת-מה לזה של סוס¹¹, ומסתבר כי בשל כך ידמה גם ירמיהו את סוסי אררט, מני ואשכנז לילק סמר (נ"א, כו; סמר — על שום המחושבים המזדקרים והמסתמרים). כן נשאל איוב מאת ה' מן הסערה: "התתן לסוס גבורה... התרעשנו כארבה... (ל"ט, כ); יש מפרשים: "האם תגרש את הסוס עלידי רעש והמולה כשם שמגרשים את הארבה?" (אמצעי מלחמה זה בארבה ברעש והמולה רבים היה רווח בדורות הקודמים וגם עכשיו בין העמים הבלתי מפותחים). ואע"פ שהארבה בא בדרך כלל מן הדרום, יכנהו יואל בשם "צפוני" (ב', ב) משום שמצפון תפתח הרעה (ירמיהו א', יד). ומכת הארבה לרעה נוראה תחשב¹²

וכן רש"י (מס' תענית דף ר' ע"א, ד"ה סקאי): ומלקוש לשון ארבה כמו והנה לקש אתר גזי המלך (עמוס ז', א). ברם הלקש שבספר עמוס מתפרש על ידי רש"י אחרת: "והנה לקש היה צומח אחרי גזי המלך" וכו'.

8 כן גם בלשונות עתיקות אחרות — אכדית, אוגריתית וכו'.

9 רבים המתנגדים לזיהוי זה ואחד מנימוקיהם הוא: אין הארבה פוגע בשיקמה כלל, ראה מאמרנו: ?מים, חנמל, טיחות, "ספר בירם", ירושלים תשט"ז, עמ' 191—195.

10 יש אומרים כי ארבעת השמות המתפרשים כגלגולי הארבה, אינם אלא רמז ומשל לארבע הממלכות הגדולות שקמו על ישראל, או לארבעת מסעות הפרסים למצרים דרך ארץ יהודה. אלה ואלה שגו בכתובים ואף לא הבינו כי תיאורי הארבה שבספר יואל, המלאים חיות וטבעיות מפליאות, משקפים מציאות ועובדות ממשיות, ואין לראות בהם בשום אופן סמל ואליגוריה.

11 וכן יקרא אחד החגבים בשם fleupferd.

12 רש"י מישב את הסתירה שבין דברי התורה: "ואחריו לא יהיה כן" (שמות י', כד) ובין דברי יואל: "כמוהו לא נהיה מן העולם" (ב', ב): "כי אותו של יואל היה על ידי מינין הרבה, שהיו יחד ארבה, ילק, חסיל, גזם, אבל של משה לא היה אלא מין אחד וכמוהו לא היה ולא יהיה!" (שמות י', יד, ד"ה: ואחריו לא יהיה כן, וראה גם רש"י ליואל ב', ב).

(אכן יונתן סבר אחרת, שכן תירגם לארמית: וית עמא דאתי מצפונא). אורח חייו הידוע של הארבה, שפעילותו ביום חם רבה ביותר ואילו בצינת הלילה וביום קר יאחזהו קפאון, מובע יפה בדברי נחום: מגזריך כארבה וטפסריך כגובי גובי החונים בגדרות ביום קרה, שמש זרחה ונודד ולא נודע מקומו אים" (ג', יז) ¹³ פה ושם מתואר הארבה כמשחית וכמחבל: "זרע רב תוציא השדה ומעט תאסף כי יחסלנו הארבה". (דברים כ"ח, לח — בפרשת התוכחה, ובהמשך הדברים: "כל עצך ופרי אדמתך יירש הצלצל — פסוק מב; הוראת השם "צלצל" אינה מחזורת ויש הרואים בצלצל מחבל אחר, שלא ממין הארבה ¹⁴. "הרבות גניכם וכרמיכם ותאיניכם וזיתיכם יאכל הגזם" (עמוס ד', ט). "כה הראני אדני ה' והנה יוצר גבי... והיה אם כלה לאכל... " (עמוס ז', א—ב). אין פלא אפוא, ששלמה המלך מזכיר בתפילתו הידועה, בצד פגעים קשים אחרים, גם את הארבה והחסיל (מל"א ח', לו) ובמקביל (דבהי"ב ז', כח): וה' אומר אף הוא בתשובתו לשלמה: "הן אצוה על החגב לאכל הארץ" וגו' (דבהי"ב ז', יג).

שפעת הארבה שימשה במקרא משל ודימוי לריבוי אנשים ואויבי ישראל דוקא: מדין ובני קדם ועמלק (שופטים ו', ג—ה; שם ז', יב), הבבלים (ירמיהו מ"ה, כג; שם נ"א, יד) וכן גם חיל אשור (נחום ג', טו: "התכבד בילק התכבדי כארבה" ¹⁵. מאידך בוחר המקרא בחגב לציון קטנות וחולשה בסיפור המרגלים "ונהי בעינינו כחגבים וכן היינו בעיניהם" (במדבר י"ג, לג); הישב על חוג הארץ וישביה כחגבים (ישעיהו מ', כב). וכן נמשל לארבה אדם נדכא שהוא נע ונד: "כצל כנטותו נהלכתי ננערתי כארבה" (תהלים ק"ט, כג).

על אף קוטנו של הארבה ומבנהו החברתי הבלתי מושלם (בניגוד לדבורים ולנמלים) אין הוא חסר כוח השמדה גדול וארגון נפלא; אלה מתוארים במיטב התיאור בספר יואל (פרקים א'—ב') ומובעים בקצרה ובבהירות בספר משלי: "מלך אין לארבה ויצא חצץ כלו" (ל', ז; חוצץ — י"א: מקובץ ומאוסף, וי"א: מכרסם ומכלה הכל). ויש כתוב המביע את אולת ידו של הארבה ואת כוח ההשמדה שלו כאחד: "ואסף שללכם כאסף החסיל כמשק גבים שקק בו" (ישעיהו ל"ג, ד); אוסף החסיל — לדעת רש"י כאסיפת חסיל שאוסף לו תבואה בקיץ כל אחד לעצמו: רד"ק מפרש: כאסיפת החסיל והארבה שאוספים אותו כשנחו על האדמה שיוצאים בני העיר ואוספים אותם בכליהם שלא ישחיתו התבואה ¹⁶.

שרץ העוף על מיניו הרבים מספור — שקץ הוא ואסור באכילה (ויקרא י"א, כ). התורה הוציאה מכלל זה את הארבה, את הסלעס, את ההרגל ואת החגב למיניהם

13 בשל כך הנלחמים בארבה הבוגר בריסוס או ברעלימגע יוצאים עפ"ר בשעות הקרות דוקא.

14 י. אהרוני, הצלצל "תרביץ", כרך ט"ז.

15 זרע ישראל נמשל תמיד לכוכבי השמים או לעפר הארץ, ואילו החול אשר על שפת הים משמש משל לבני ברית ולא לה שאינם בני ברית כאחד ואף לעופות ולתבואה (עין קונקורדנציות ערך "חול").

16 כפל נוסף בפירושו "אוסף החסיל — מין ארבה הנאכל, והיו אוספים אותו כולו משני טעמים: לבערו מן השדות... ולאכלו אולי כמאכל ערב" ("הואיל משה" מאת משה יצחק אשכנזי, תלמידו של שד"ל). "משק גבים" — (רד"ק: ארבה, כתרגום "ארבה" גבא; רש"י: כקול "מים הנאספים ונופלים בגבים — בורות").

והתירה את אכילתם, ולא הסתפק המחוקק בנקיבת השמות, כי אם גם נתן בהם סימנים: בטמאים — "ההלך על ארבע" (ויקרא י"א כ), או "אשר לו ארבע רגלים" (שם, שם, כג), ואילו בטהורים — "אשר לו" (כתיב: לא) כרעים ממעל לרגליו לנתר בהן על הארץ" (שם, שם, כג). הסימנים שנתנה התורה בשרץ העוף — כטמא כטהור — אינם מתאימים לכאורה למציאות, מאחר שמספר רגליו של שרץ העוף הוא כידוע לא ארבע, כי אם שש! לא רבים נתנו העתם לסתירה זו, ואילו אלה שעמדו על כך ניסו לישבה בדרכים שאינם מתקבלים על הדעת. נביא שתיים מהן: ש"י אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים) מבדיל בין "הולך על ארבע" ובין שרץ "אשר לו ארבע רגלים". הוא כותב: הולך על ארבע משמע פה לפי הפשט כמו הולך על הרבה (? — א', ב), "כל שיש לו יותר מארבע רגלים, כי הזכוב והדבורה והצרעה — כולם בעלי שש רגלים, כידוע, והסימן העיקרי פה הוא תהליכה¹⁷, ואשר לשרץ העוף, אשר באמר בו "כל אשר לו ארבע רגלים" סימנו הוא מספר הרגלים "שיש לו ארבע רגלים, מבלי שיוכל ללכת בהן כדרך שאר בעלי הרגלים" ואיזהו? זה הפלעדערמיו (Chiroptera), שמזהים בו (לדעת ש"י אברמוביץ בטעות) את העטלף אשר ברשימת העופות שבתורה¹⁸. י. אהרוני משער¹⁹, כי אבותינו ראו חרקים מסוימים העומדים לפעמים על ארבע רגלים "ומן העמידה להליכה אין המרחק רב ביותר". אפשר להציע עוד פתרון לחידה: על שום מה הזכירה התורה בשרץ העוף ארבע רגלים בלבד? אצל רבים מן החרקים נשתנה זוג רגלים קידמיות או אחוריות — לצורך מילוי תפקידים מיוחדים: יש שהרגלים הקדמיות נהפכו לרגלי חפירה, רגלי תפישה וכד' ויש שהרגלים האחוריות נשתנו לרגלי קפיצה, רגלי שחיה וכד', הכל לפי צרכיו ואורח חייו של החרק. ייתכן כי בשל השוני בצורה החיצונית ובתפקיד לא חשבה אותן התורה בכלל הרגלים — כי לא להליכה תשמשנה, ובשל כך מנתה התורה ארבע רגלים ולא שש! חיווק להשערתו זו ישמש הכתוב המדבר בחגבים הטהורים: ההולך על ארבע אשר לו כרעים" וגו' — רגלים לחוד וכרעים (רגלי נתירה) לחוד! אף בסימני הטהרה אשר ניתנו בחגבים נתקלים, לכאורה, בקושי ובסתירה. כתוב: "אשר לו כרעים ממעל לרגליו לנתר בהן על הארץ" (ויקרא י"א כא), רש"י מפרש: ממעל לרגליו — סמוך לצוארו יש לו כמין שני רגלים לבד ארבע רגליו וכשרוצה לעוף ולקפוץ מן הארץ, מתחזק באותן שני כרעים ופורח". אולם, די בהסתכלות פשוטה כדי להיווכח, כי הכרעים — רגלי הנתירה — אין מקומן לפני רגלי ההליכה של החגב וסמוך לצוארו, כי אם להיפך, מאחוריהן. אולי גיישב את הקושי ואת הסתירה בין הכתוב ובין המציאות אם נפרש את המלה פירוש שונה במקצת: אין הוראת המלה "ממעל" (בפסוק שלפנינו) לפני (בכיוון מאוון) לפני רגליו או בראש רגליו, כי אם מעל (בכיוון

17 ש. אברמוביץ תולדות הטבע ח"ג, תקל"ג, עמ' 265.

18 אברמוביץ מצייץ, כי גם גזניוס הביע, לפחות פעם אחת, דעה מעין זו, אם כי במקום אחר כותב גזניוס אחרת.

19 ישראל אהרוני, "הרמב"ם כזואולוג: רמב"ם למלאות 900 שנה להולדתו", חוברת נוספת לה"ארץ", גליון 4788.

[5]

אלקנה ביליק

מאונך) — מתנשא גבוה מעל שאר הרגלים. ואכן, העיז הרואה תאשר צדקתו של פירושו פשוט זה: הקולית והשוק של רגלי הנתירה שלחגב ארוכות הן, והן מתרוממות ומתנשאות מעל פני יתר רגלי החגב והגוף כולו. רש"י שפירושו העוסקים בחי ובצומח מפליאים ומאלפים אותנו לא אחת ולא שתיים, הרגיש בעצמו שפירושו את המלה "ממעל" אינו מתוקן כל צרכו, ואת הערתו הוא מסיים בדברי הסתייגות ומתוך ענוה: "... אבל אין אנו בקיאים בהם" ...

מתוספת הכתובים בתורה המדברת במיני הארבה "למינור", "למינהו", "למינהו", הסיקו חז"ל כי יש עוד כמה וכמה חגבים טהורים וחכמינו נושאים ונותנים בהם במסכת חולין ס"א, ב.